

Selçuklu Öncesi Hilafet Merkezinde Türk Askeri Varlığı

Turkish Military Presence in the Heart of Caliphate before the Seljuks

Mehmet Emin ŞEN*

Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmetsen@sdu.edu.tr*

ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0002-4676-6912

ÖZ

VII. asırda ortaya çıkan İslâm, Hz. Muhammed'in rehberliğinde büyük inkişaf göstererek daha onun sağlığında, 30 yıl gibi kısa süre içerisinde Arabistan'ın tamamına hâkim olmuş ve beraberinde büyük bir sosyal zümreyi doğurmuştu. Müslüman Araplar, İslâmın kendilerine sağladığı bu birliktelik sayesinde yeni dinlerinin bütün cihana yayılması amacıyla fetih hareketlerine başladılar ve önlerinde bulunan engelleri aşmak üzere Bizans ve Sasani gibi büyük imparatorluklara karşı iki koldan askeri sefere çıktılar. Daha Dört Halife döneminde (632-661) iken Müslümanlar, Sasani topraklarına hâkim olup Türk sınırlarına dayandılar. Emeviler Döneminde (661-750) Türk yurtlarında gerçekleştirilen Müslüman akınları ise, Türk Arap ilişkilerini geliştirdi ve olgunlaştırdı. Dolayısıyla Çin sınırlarında yaşayan Türkler dahi İslâm dininden haberdar oldular. Abbâsilerin ilk yüzyılına gelindiğinde (750-850) artık Türk - Arap ilişkileri deyim yerindeyse zirveye ulaşmıştı. Abbâsî ordusunun kâhir ekseriyetini oluşturan Türk askeri için Bağdat şehri yeterli gelmiyordu. Abbâsî Halifesi bu sorunu ancak Türkler için yeni bir şehir kurarak çözebildi. Nitekim Bağdat yakınlarında Samarra adında yeni bir kente Hilafet merkezi ile tüm Abbâsî saray ve müçtemilatı nakledildi. Artık Türk askeri komuta kademesinin sözünün geçtiği bir dönem başlamış oldu. Müslüman Araplarla Türkler arasında başlayan Selçuklu öncesi bu ilişkiler ve Samarra kenti yeteri kadar bilinmemektedir. Bu makalede Türklerin siyasi ve kültürel hayatlarına tesir eden bu denli önemli ilişkiler ağı, Samarra öncesinden başlanarak Selçuklu Türklerinin tarih sahnesine çıkışına kadarki süreci ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Samarra, Abbasiler, Abbasi Döneminde Türkler, Türk Askeri

ABSTRACT

The Islam, having appeared in 7th century and improved under the guidance of Prophet Muhammad, dominated the whole Arabian Peninsula within a very short time like 30 years during the presence of the prophet and gave birth to a very great social group. Thanks to this unity of Islam, Muslim Arabs began their conquest activities in order to spread their new religions to the whole world and went on a military campaign against big empires such as Byzantine and Sassanid to overcome the obstacles in front of them. Even during the four caliphates (632-661), Muslims dominated the lands of Sassanid, and stood by Turkish borders. During Umayyads (661-750), the Muslim incursions that were put into action in Muslim lands developed and matured the relationships between Turks and Arabs. As a result, the Turks living as far as the Chinese borders were informed of Islam. When it came to the first reigning year of Abbasids (750-850), Turk-Arab relations reached its summit so to say. From then on, Baghdad was not sufficient for Turkish soldiers, who made up the overwhelming majority of Abbasid army. The Abbasid Caliphate was able to solve this problem merely by establishing a new city for Turks. Consequently, the Caliphate centre and all Abbasid palaces with all its outbuildings were transferred to this new city called Samarra, which was near Baghdad. From then on, a period, when the orders and words of Turkish military command echelon were valid, started. These pre-Seljukian relations starting between Muslim Arabs and Turks and the city of Samarra are not known adequately. In this paper, such a significant relation network having an influence on political and cultural lives of Turks will be set forth starting from the pre-Samarra time until the emergence of the Seljuk Turks on the stage of history.

Key Words: Samarra, Abbasids, Turks in the Abbasids Peryod, Turkish military

Giriş

Abbâsîlerle Türkler arasındaki mühim münasebetlerin sebepleri çok eskilerle irtibatlandırılarak değerlendirilmedi. İslâm daha Hz. Peygamber'in sağlığında iken, Arabistan'ın büyük bir kısmında yayılmasını tamamlayarak, ileride büyük atılımlar gerçekleştireceğinin işaretlerini vermişti. Nitekim Dört Halife döneminde Müslüman Araplar, Arabistan'ın kuzeydoğu ve batı istikametinde hızla ilerlemiş, Türklerin yaşadıkları Kafkasya ve Mâverâünnehir'e kadar ulaşarak onlarla komşu olmuşlardı (Özaydın, 2002, IV, s. 239-262). Dört Halifenin son döneminde gerçekleşen iktidar mücadeleleri, 20 yıl gibi çok az sayılabilecek bir zamanda gerçekleşen fetihlerin durmasına neden olmuş ve Müslüman Arapların bu coğrafyanın daha ileriye gitmelerine fırsat vermemiştir. Tabiki bu durum, Türklerin lehine önemli bir gelişme olacaktır. Türkler, yaklaşık 15 yıl gibi az bir sürede tüm Sasani İmparatorluğu'nu fethedip, yanlarına kadar gelen Müslüman topluma karşı, akıllı bir politika takip ederek çok çabuk hareket etmişler ve kendi aralarında toparlanma, ortak savunma tedbirleri alma zeminine kavuşmuşlardır. Müslüman Arapların kendi aralarındaki bu iktidar mücadelesi, Emevilerin galibiyetiyle neticelenince Türk yurtlarında fetihler kaldığı yerden yeniden başlatılmak istenmiş, ancak bir önceki hızda ilerleme şeklinde olamamıştır. Bölgenin fethi için Emeviler, hem Kafkasya hem de Mâverâünnehir bölgesinde Türklerle uzun süre askeri mücadeleler yapmak zorunda kalmıştır. Emevilerin buradaki mücadeleleri yaklaşık altmış yıl sürmüştür. Mâverâünnehir bölgesinin az bir bölümünde gerçekleşen fetih hareketi Abbâsîler dönemine kadar sürmüştür.

Abbâsî İktidarı Öncesi Türk Bölgesindeki Durum

Abbâsîlerin iktidara geliş sürecine geçmeden önce, çok kısa olarak Mâverâünnehir ve Kafkasya'da Müslüman Araplarca gerçekleştirilen fetih hareketlerine temas etmek faydalı olacaktır. Emevilerin iktidara geldikleri dönemde Mâverâünnehir'deki mahalli Türk hanedanları, Göktürk nüfuzunun zayıflamasını fırsat bilerek birbirlerine karşı bağımsızlık mücadelesi vermişlerdi. Kafkasya'daki Türkler ise Hazar Devleti hâkimiyeti içinde yaşamaktaydılar; Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Türklere nispeten daha güçlü bir konumda idiler. Zaten mücadeleler de Mâverâünnehir bölgesinde sürmüştür ki, aşağıda bunlara temas edilecektir. Kafkasya'da bir iki askeri sefer olsa da Müslüman Araplar, Hazarlarla anlaşma yolunu tercih ederek ciddi mücadelelere girişmemişlerdir.

Kuzeydoğu İran ve çevresinde Türk varlığı, Bosworth'un da ifade ettiği gibi (Bosworth, 1970, III, s. 1-20) İslâmiyet öncesi VII. yüzyıla rastlamaktadır. Ceyhun Nehri'nin güneyinde Horasan'da Türk nüfusu, İslâm gelmeden önce artmaktaydı. Buradaki Türklerle Arapların münasebetleri daha erken devirlerde başlamıştır. Ceyhun Nehri'nin kuzeyi ise tamamen Türk yurduydü. Buradaki Arap-Türk münasebetleri ilk olarak Emevilerin 665 yılında Ceyhun Nehri'ni geçerek Mâverâünnehir bölgesine girmesi ve orada bulunan Sâğâniyan bölgesini fethetmeleriyle başlamıştır (Gibb, 1929, s. 15). Bu fetih hareketlerinin kalıcı olması için Merv kenti ordugah haline getirilmiş, ayrıca Kûfe ve Basra'dan yaklaşık ellibin kişi getirilerek, bu şehrin çevresindeki Herat ve Nişabur şehirlerine yerleştirilmişlerdir (Belâzurî, 1987, s. 576). Hiç şüphesiz bu durum Müslüman Arapların daha ötelere gitme hedeflerinin olduğunu göstermektedir. Bu münasebetle Merv, fetih hareketlerinin idare merkezi olmuştur. Bu arada önemli bir Türk ticaret merkezi olan Baykend 674 yılında Müslüman Araplarca fethedildi (Nerşahî, 1965, s. 62). Daha sonra yol güzergahında olan kentlerden Buhara üzerine yürüyen Emevi Valisi Ubeydullah, Buhara hükümdarı Kabaç Hatun'un sulh teklifini, 1.000.000 dirhem vergi vermesi şartıyla kabul etmiştir (Taberî, 1967, V, s. 297). Bu anlaşma sonrasında Ubeydullah, buradan bazı kaynaklarda herhangi bir sayı belirtilmeksizin, bir rivayette 2000 başka bir rivayette 4000 kadar Türk askerini beraberinde Basra'ya götürmüş ve onların iskânıyla özel olarak ilgilenmiştir. Bu

askerlerin yerleştirildikleri yer “Buharalılar Sokağı” olarak adlandırılmıştır (İbnü'l-Fakîh, 1996, s. 191; Taberî, 1967, V, s. 297; Yâkût el-Hamevî, 1975, I, s. 356; Nerşahî, 1965, s. 62; Câhiz, 1988, s. 10-11). Bölgede fetih hareketleri 677 yılında Semerkant'ın vergiye bağlanması (Nüveyrî, 1985, XX, s. 361; İbn Asâkir, 1988, XXI, s. 223; Wellhausen, 1963, s. 186), ticaret merkezi olan Tirmiz'in Müslüman Arapların eline geçmesiyle devam etmiştir (Halife b. Hayyât, 1985, s. 224; İbn A'sem el-Kûfî, 1986, II, s. 313-316).

Horasan valiliğine 705 yılında Kuteybe b. Müslim'in atanması ile (Taberî, 1967, VI, s.434), Mâverâünnehir'de yeni bir devir başlamıştır; 709 yılında Buhara (İbnü'l-Esîr, 1965, IV, s. 542) ve Semerkant kesin olarak Arapların eline geçmiş ve böylece Ceyhun Nehri'nin ötesindeki bölgelerde Arap hâkimiyeti kurulmuştur (Lewis, 1976, s. 98). Kuteybe, bu başarılarının ardından 712 yılında Şâş (Taşkend) ve Fergana'yı İslâm topraklarına katmış (Taberî, 1967, VI, s. 483; İbnü'l-Esîr, 1965, IV, s. 581); 715 yılında Kaşgar'a, Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır (İbn Kesir, 1990, IX, s. 147). Bundan bir yıl sonra Müslümanların, İsficâb'a ulaşmaları üzerine (Taberî, 1967, VI, s. 483), bölgenin Türk Beyleri ve Türgeş Hakanlığı tedirgin olmuşlar, bu durumdan kurtulmak için Çin'den yardım istemek zorunda kalmışlardır ki (Özaydın, 2002, IV, s. 29-262), bu durum bölgede gelinen son durumu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

715 yılına gelindiğinde Kuteybe, yeni Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etmesi neticesinde öldürülmüştür (İbn A'sem el-Kûfî, 1986, IV, s. 207). Böylece bölgedeki fetih hareketlerinde uzun bir süre duraklama olmuştur.

Mâverâünnehir bölgesindeki mücadeleler Arapların aleyhine gelişmekte iken 738 yılında Horasan bölgesinin genel valiliğine daha önce Kuteybe'nin yanında yer almış komutanlardan Nasr b. Seyyar'ın (Zettersteen, 1988, IX, s. 108; Boswort, 1993, VII, s. 1015-1016) atanması ile, Araplar lehine olumlu bir gelişme olmuştur. Kısa sürede kaybedilen yerlerden Semerkant ve çevresi Araplarca tekrar ele geçirilmiştir (Taberî, 1967, VII, s. 174). Nasr, 739 yılında Şâş (Taşkend) üzerine yaptığı son seferinde Türgeş hakanı Kürsül'ün öldürülmesinden sonra bölgeye hâkim olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1965, V, s. 237). Bu son seferlerle artık Toharistan, Mâverâünnehir ve Harezmi bölgelerinde hâkimiyet Müslüman Arapların eline geçmiştir (Gibb, 1929, s. 76). Bu sefer, Arapların bölgede son fetihleri olmuştur.

Abbâsîlerin İktidara Gelişi ve Türkler

Emevîler yaklaşık yüzyıl süren iktidarları döneminde büyük fetih hareketleriyle geniş bir coğrafyaya hâkim olmuşlardı; lakin fethettikleri yerlerde Arap milliyetçiliğine dayalı bir siyasi anlayışı benimsemişlerdir. Tabi ki bu tutum ve davranış, Arapların dışındaki halklar arasında Araplara karşı olumsuz bir tavrın çıkmasına neden olmuştur. Müslüman da olsa ikinci sınıf insani muameleyle karşılaşan diğer etnik unsurlar özellikle İranlılar ve Türkler bundan ciddi manada rahatsız olmuşlar, bunu kabullenmeyip kendi aralarında “Milliyetçilik, kavmiyetçilik veya başka bir ifadeyle “Şuubiyye” düşünceleri etrafında birleşmişlerdir. Dolayısıyla bu durum, gayr-i arap unsurların oluşturduğu yeni bir sosyal zümrenin doğmasına neden olmuştur. Bölgenin fethinden itibaren Müslüman olan gayr-i arap unsurlar “Mevalî” ismiyle adlandırılarak gerek idari gerek iktisadi gerekse sosyal bakımlardan Araplara eşit haklara sahip olamamışlardır. Bundan ötürü Horasan ve Ceyhun Nehri ötesi bölgelerde Arap düşmanlığına dayanan bir sosyal birlikteliğin oluşmasına zemin hazırlamış ve buna matuf çağrılar da bölgede ciddi destek bulmuştur.

Emevîlerin son dönemlerinde Abbâsîler adına Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde hizmet eden Ebû Müslim, kendine bu bölgelerden taraftar toplamak için propagandacılarıyla gizli faaliyetler sürdürmüştür (İbnü'l-Esîr, 1965, V, s. 133). Emevî Halifesi II. Velid 744 yılında bir ihtilal sonucu

öldürülünce, Ebû Müslim gizli çalışmalarına son vererek aktif propaganda faaliyetine geçmiştir. Bu propagandacıların içinde Harzem, Toharistan ve Soğd bölgesinde bulunan Türkler de yer almıştır (İbnü'l-Esir, 1965, V, s. 252). 750 yılında Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in ihtilalciler tarafından öldürülmesiyle, Emevî hanedanlığı son bulmuştur. Emevî halifelerine karşı yapılan bu savaşlarda kaynaklarda Muhammed b. Sül'ün adına rastlamaktayız ki, bu kişi Abbâsîlerin askerî komuta kademesinde bulunan bir Türk subaydır (Taberî, 1967, VII, s. 432).

Bütün kaynaklarca teyit edildiği üzere Emevilere karşı ayaklanmalar, Mevali diye adlandırılan Arap olmayan milletlerin yoğun bir şekilde bulunduğu Horasan'da başlamış ve akabinde diğer bölgelere yayılmıştır. Dolayısıyla Abbâsîlerin iktidara geliş sürecinde Ebû Müslim'e en büyük katkıyı sunanlar ve onun başarısındaki aslan payı hiç şüphesiz Horasan, Buhara, Toharistan ve Harzem bölgesindeki insanlara aittir (Frye-Sayı, 1946, 37, s. 97-131). Bu şehirlerde yaşayan halkın kâhîr ekseriyetinin Türk olduğu tarihi bir gerçektir.

Abbâsî geçiş sürecinin bizzat şahitlerinden olan Abdullah İbnü'l-Mukaffa, Risaletü's-Sahabe (Demirci, 2005, 21, s. 117-148) adlı eserinde bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Abbâsî devrimini gerçekleştiren askerlerin Horasanlılardan oluştuğunu söyleyen İbnü'l-Mukaffa, etkisinde kaldığı bu askeri birliklerinin Abbâsî askeri teşkilatının ana unsuru olması noktasında halifeye bir öneride bulunmuştur. Aslında bu teklif Abbâsî hilafetindeki askeri birliklerinin neden Türklerden kurulduğunu anlamamıza oldukça katkı sağlayacak bir bilgiyi de içinde barındırmaktadır.

Bir kısım tarihçiler Abbâsî dönemini üç bölümde ele alırlar (Yıldız, 1986, III, s. 16).

I. Bölüm (749-847) : Bu yıllarda otoritenin halifelerin elinde olduğu;

II. Bölüm (847-1194) : Otoritenin halifelerin elinden çıktığı;

III. Bölüm (1194-1258) : Halifelerin Bağdat ve çevresinde tekrar otoriteyi ele geçirdikleri bir devri belirtir. Anlaşıldığına göre bölümlerin ayrılmasındaki temesl kıstas, Halifelerin iktidara hâkim olup olamamaları olmuştur.

Bu taksimin içindeki II. bölüm ayrıca üçe ayrılmıştır. Bu devirde hâkimiyet, halifelerin elinde olmayıp üç önemli milletin kontrolündedir. Bundan dolayı bu ayrımın belirlenmesinde üç etnik unsur etkili olmuştur.

a) Türkler: (847-945) Selçuklu öncesi Türklerin hâkim olduğu dönemi;

b) Büveyhîler: (945-1055) Büveyhîlerin hâkim olduğu dönemi;

c) Selçuklu Türkleri : (1055-1194) Selçukluların hâkim olduğu dönemi ifade eder.

Bunların dışında bazı Arap tarihçiler Abbâsî Devletini dört bölümde incelemişlerdir (Ömer Ferruh, Beyrut, 1975, II, s. 33-34). Bunlar:

I. Abbâsî Devri: Abbâsîlerin kuruluşundan başlar Mütevekkil'in 847'de halife olmasına kadar sürer.

II. Abbâsî Devri : Halife Mütevekkil döneminden başlar 945'de Büveyhîlerin Bağdat'a hâkim olmalarına kadar uzanır.

III. Abbâsî asrı: Büveyhîlerle başlar Selçukluların 1055 yılında Bağdat'a girmesiyle son bulur.

IV. Abbâsî asrı : Selçukluların Bağdat şehrine girişiyle başlar ve 1258 yılında Bağdat'ın Moğollarca zabtedilmesine kadar devam eder. Aşağıdaki konu başlıkları da her iki tasnifin ortak noktası olan zaman aralıkları esas alınmıştır.

Abbâsîlerin İlk Döneminde Türkler

Yukarıda Abbâsî iktidarına geçiş sürecinde Mâverâünnehir bölgesinde Türklerin nasıl katkıda buldukları ifade edilmişti. Bundan sonra Abbâsîlerle başlayan Türkler ve Araplar arasındaki olumlu gelişmelere geçebiliriz. Burada ilk olarak temas edilmesi gereken konu Talas Savaşı'dır. Türkler arasında siyasi birlik olmaması, Türgeş Hakanlığı'nın yıkılması gibi nedenlerden ötürü bölgeye Çinliler büyük bir orduyla saldırmış Türkler de Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim'den yardım istemişlerdi. Nitekim 751 yılında Talas'da gerçekleşen savaş, Ebû Müslim'in komutanlarından Ziyad b. Salih'in komutasında Çin İmparatorluğunun Kuça valisi arasında olup 5 gün sürmüştür. Çinlilerin başkomutanlarının canını zor kurtarabildiği bu savaşta, Çinliler ağır kayıplar vermiş, Müslümanlar tarafından onların yirmi bin askeri de esir alınmıştır (Makdisî, 1919, VI, s. 74). 766 tarihinde Çinlilerin bu bölgelerden elini çekmesi üzerine Karluk Türklerince burada bağımsız olarak bir devlet kurulmuştur (Özaydın, 2002, IV, s. 239-262). Çinlilerin bu saldırısı aslında bölgede yaşayan Türklerle Müslüman Arapların bir araya gelmelerine tesir etmiş, uzun süredir birbirleriyle mücadele eden Türk Arap toplumu arasında, daha önceki mücadeleleri de unutturacak yeni bir safhaya fırsat vermiştir. Tarihde Talas Savaşı olarak geçen bu harp haklı olarak Türk-İslâm tarihinde oldukça önemli bir kesittir. Böylece Ceyhun Nehri'nin daha yukarılarında Çin'e komşu olarak yaşayan Türklerin de Müslüman Arapları tanıması gerçekleşmiştir.

Abbâsîler gerek iktidara gelişlerinde gerekse Talas Savaşı'nda Türkleri yakından tanıma fırsatı yakalamışlar ve böylece ilk dönemlerinden itibaren Türkleri istihdam etmişlerdir. Bu görevlendirmelere geçmeden önce Türklerin Irak'taki ilk varlıklarına bakmakta fayda vardır. Müslüman Arapların Türkistan'da yaptıkları ilk fetihler sırasında, bölge valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın Buhara'da yaşayan Türklerden belli bir miktarda askeri Basra şehrine getirdiğine değinmiştik. Getirilen bu Türk askerleri 703 yılında Irak Bölge Valisi Haccac tarafından Vâsıt şehrine yerleştirilmiştir (Belâzurî, 1987, s. 369). Meşhur tarihçi Taberî'nin 749 yılı olaylarını anlatırken paylaştığı ilginç bir anektottan Vâsıt şehrine getirilen Türklerin akibeti hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu bilgiye göre Emevilerin atadığı Vâsıt şehrinin son valisinin Abbâsîlere teslim olduğu esnada beraberinde 1300 Buhara Türk'ünün de bulunduğu anlaşılmaktadır (Taberî, 1967, VII, s. 458; Bayat, 2002, IV, s. 795-802). Bu ayrıntıdan Türklerin Abbâsî öncesinde de kısmen asker olarak görevlendirildikleri söylenebilir. Abbâsî Devletinin kurulmasının akabinde Irak'a kalabalık olarak Türk askerlerinin göç ettiği de anlaşılmaktadır.

Abbâsî döneminde Türklerden ilk görevlendirmeyi, Ebû'l-Abbâs es-Seffah yapmıştır. O, 750 yılında Musul valiliğine Muhammed b. Sûl adlı bir Türk komutanı görevlendirmiştir. Fakat Musul halkının bir mevâliye itaat etmeyip, isyan etmeleri üzerine Seffah, İbn Sûl'ü başka bir göreve atamıştır. Onun yeni görevi Azerbaycan valiliği idi. Bu atama 752 yılında gerçekleşmiştir. Câhiz'in de ifade ettiği gibi (Câhiz, 1988, s. 29) Türklerin idarî sahadaki görevlendirilmeleri, Abbâsîler'in II. halifesi Mansûr devrinde artmıştır. Mansûr da Muhammed b. Sûl'ü aynı görevinde devam ettirmiştir (İbnü'l-Esir, 1965, V, s. 463).

Bağdat şehrinin kuruluşunu anlatan kaynaklar, Türk askeri varlığına dair oldukça fazla bilgiler sunar. Bunlara örnek olarak, II. Abbâsî Halifesi Mansûr'un, Harzem Türkleri (Hatîb el-Bağdâdî, 1931, I, s. 85) için şehrin batı yakasında bir semt yaptırması; bu semtten Derbu'l-Buhariyye yani Buharalılar

yolunun geçmesi (Yâkût el-Hamevî, 1975, II, s. 750); Beleh b. Abdullah et-Türkî adına ayrı bir kent yaptırması (Belâzûrî, 1987, s. 294); Mübarek et-Türkî adlı Türk kumandana iktalar vermesi (Ya'kûbî, 1907, s. 253) gibi bilgiler verilebilir.

Halife Hârûn er-Reşîd, Hindistan'dan gelen elçileri sarayında kabul ederken, kaynaklar gözlerinin dışında vücutlarının tamamının zırhla kaplanmış Türk askerlerinin varlığından bahseder (İbn Abdîrabbih, 1962, II, s. 203). Buradan anlaşılmaktadır ki, Hârûn er-Reşîd'in muhafız birlikleri arasında Türk askerleri de bulunmakta idi. Bunlar, ilk halifelerden itibaren askeri gücüyle şöhret bulmuş Türklere olan güvene işaret eden önemli ipuçlarıdır. Buna örnek olarak Hârûn er-Reşîd'in Horasan bölgesinden yaklaşık 4000 Türk askerini getirdiği verebiliriz (Pipes, 1981, s. 144). Meşhur tarihçi Gordon da bunu teyit edici bilgi verir. Ona göre Türklerin hilafet merkezine her ne kadar Emeviler döneminde alınmaya başlansa da Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd zamanında bu durum sistemli hale getirilmiştir (Gordon, 2001, s. 126).

Hârûn er-Reşîd'in çocuklarından Me'mûn'un annesi Meracil adında bir Türk cariye idi (İbn Hazm, 1357, s. 370). Arap ve İranlılardan kurtulmak isteyen Me'mûn, Doğu Eyaletleri valiliğini yürütürken Merv'de bulunduğu esnada yakinen tanıdığı Türk askerlerinin gerek askeri becerileri gerekse karakterli yapılarından hoşlanmış olmalı ki, hemen Arap ve İranlı askerlere karşı Türk askerlerini tercih etmiştir. Türk anneden doğan Halife Me'mûn kardeşi ile girdiği iktidar mücadelesinde dayıları olan doğu sınırları komşusu Türk Hakanları ile ilişki kurmuştur (İbnü'l-Esîr, 1965, IV, 229-230). Me'mûn, Mısır ve Suriye valiliğine getirdiği kardeşi Mu'tasım'a Türkleri toplamasını tavsiye etmiştir (İbn Kuteybe, 1987, s. 391). Mu'tasım da Türkistan'a adamlarını gönderip Türk askerler getirtmiştir, Ya'kûbî, bu alımların her yıl gerçekleştiği ve bu sayının yaklaşık üç bin Türk askerine ulaştığını söyler (Ya'kûbî, 1965, s. 256). Horasan bölgesi valisi Abdullah b. Tahir, merkeze vergileri gönderirken 831'de (Makrîzî, 1270, III, s. 314) Abbâsî halifesi Me'mûn'a, Oğuzlardan iki bin de asker yollamıştı (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 39). Hatta bunların içinde, Tolunoğullarının kurucusu Ahmed'in babası Tolun da bulunmaktaydı (İbn Tağrıberdî, 1963, III, s. 2-3).

Halifeliliğin son yıllarında halife Me'mûn Türklerin orduya alınmasını bir devlet politikası haline getirmiştir. Bunların arasında Afşin, Urtuç, Boğa el-Kebîr gibi etkili Türk komutanlar bulunmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1965, IV, s. 480). Bunlar, ortaya çıkan bazı isyanlarda Me'mûn tarafından değerlendirilmiştir (İbn Hurdâzbih, 1889, s. 39). Basra şehrinde 820 senesinde vuku bulan Zut isyanında Türk komutan Davud b. Baticur görevlendirilmiştir (Ya'kûbî, 1965, s. 575); ayrıca bu kişi Halife Me'mûn tarafından Yemame, Basra, Bahreyn valiliğine tayin edilmiştir (Ya'kûbî, 1965, s. 561). Bir başka isyanda Me'mûn, kardeşi Mu'tasım'ı dört bin Türk askerîyle Mısır'a göndermiştir (Taberî, 1967, VIII, s. 595). Me'mûn, isyanların bastırılmasında Türk askerlerden istifade ettiği gibi, Bizans saldırılarına karşı da Afşin, Eşnas, Boğa el-Kebîr adlı Türk komutanlarını görevlendirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1965, VI, s. 477). Bunlardan Eşnas Anadolu'ya akınlarda bulunmuş 830 tarihinde Sundus kalesini ele geçirmiştir (Taberî, 1967, VIII, s. 623). Afşin de Mısır'daki ayaklanmayı bastırmıştır (İbn Tağrıberdî, 1963, II, s. 296). Neticede Türkler ordunun vazgeçilmez bir unsuru haline gelmişlerdir.

Halife Me'mûn'un ölümüne müteakip halifeliliğe küçük kardeşi Mu'tasım geçmiştir. Mu'tasım dönemi Türklerin önemli mevkilere getirildiği bir devir olmuştur. Çünkü Me'mûn, halifeliliği döneminde Türklerden askerî birlikler oluşturma görevini Mu'tasım'a vermişti. Bundan dolayı Mu'tasım vali olduğu bölgelerde Türk askerlerini görevlendirmiştir. Bunlar meşhur Eşnas, Afşin, İnak ve Boğa el-Kebîr adlı Türk komutanlardır (Bosworth, 1970, 1-20). Adı geçen Türk komutanların aynı zamanda Mu'tasım'ın halifeliliğe geçişinde de büyük katkıları olmuştur (Ya'kûbî, 1965, II, s. 575).

Aslında Mu'tasım'ın halifelğe geçişi Türkler için yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Daha önce nasıl ki devlet mekanizmasında görevlendirilen Arapların yerine İranlıların geçmesi gibi; bu kez de İranlıların yerine Türklerin geçtiğini görmekteyiz. Türklerin daha çok askerî alanda etkili olduğu bu dönemde idarî mümessillerin büyük bir çoğunluğu Arap ve İranlılardan oluşmaktaydı. Ancak Türklerin askerî alandaki başarıları ve orduya hâkimiyetleri sayesinde Türklerin askerlik dışında da görevlendirilmeye başladıklarını söyleyebiliriz (Lewis, 1976, s. 119). Abbâsîlerin bu ilk devrindeki Arap ve İranlıların yerlerine Türklerin geçirilmesini Mantran politik bir uygulama olarak değerlendirmiştir (Mantran, 1981, s. 127).

Bu dönem Abbâsî teşkilatında görevlendirilen Türk askerî sayısında farklı rivayetler bulunmaktadır. Abbâsîler döneminin ilk başlangıcında dört bin olan sayı (Mes'ûdî, 1987, IV, s. 57), onsekiz bine (İbn Tağriberdî, 1963, II, s. 255), nihayet yetmiş bine ulaşmıştır (Yâkût el-Hamevî, 1975, III, s. 147). Bu kaynakların o tarihlerde Türk askerî sayıları hakkında verdikleri en büyük sayıdır. Ordudaki Türklerin oranı dörte beş idi (Hasan İbrahim, 1965, s. 12). Bu rakamlar için Farda Asadov konuyla alakalı bir makalesinde görev alan Türk askerlerin sayısının yirmi yirmibeş bin civarında olduğunu, aileleriyle yetmiş bin olduğunu tahmin etmektedir (Asadov, 2002, IV, s. 375-380).

Mu'tasım'ın dönemi aynı zamanda Arap ve İranlıların nüfuzlarını kaybettikleri ve divanlardan çıkarıldıkları bir zamana rastlamaktadır. Orduda etkin unsur artık Türkler olmuş, devletin yönetimi tamamen onların ellerine geçmiştir. Ayrıca Mu'tasım'ın yakın görevlilerine varıncaya kadar bütün görevliler Türklerden oluşturulmuştur. Bağdat'ta asker sayısının çokluğu, yerli halk ile Türk askerler arasındaki olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Bundan dolayı Mu'tasım Bağdat dışında Türkler için yeni bir yerleşim arayışına girişmiştir (Ahmed Emin, 1969, I, s. 5). Neticede 835 tarihinde Samarra şehri kurulmuş ve aynı zamanda hilafet merkezine dönüştürülmüştür (Ya'kûbî, 1965, s. 256). Dicle nehrinin doğusunda (İstahrî, 1961, s. 82.; İbn Havkal, 1938, s. 244) 15 km. uzunluğunda (Barthold, 2013, s. 35) oluşturulan Samarra kenti bir nevi askerî kışla şeklinde yapılmıştı (Dineverî, 1995, s. 367). Bu şehrin yapımında mimari dokusunda Türklerin izini görmek mümkündür (Aslanaba, 1966, X, s. 147). Bu şehrin yapımı ile Mu'tasım, Türkleri korumayı amaçlamaktaydı. Samarra şehrinin iskanında her Türk kabilesi için ayrı bir mahalle tahsis edilmekteydi. Bu mahallelerden biri Hakan Urtuç'a ait idi. Tespit edilen diğer mahalleler Eşnas ve Vasîf adınaydı (Ya'kûbî, 1965, s. 256). Devletin resmi kurumları da buraya taşınmıştır (Mes'ûdî, 1987, IV, s. 59).

Bu arada merak edilen konulardan birisi, Emeviler döneminde başlayan Abbâsîlerin ilk yıllarından itibaren sürekli artarak gelişen göçlerdeki Türk ailelerinin özellikleridir. Bunların hepsi asker miydi? Asker olmayan Türk aileler var mıydı? Bu sorulara tatmin edici bilgiler Gordon'un makalesinde bulunmaktadır. Gordon, hilafet merkezine getirilen Türkleri üçe ayırır. Bunlardan biri sayı olarak az olan Horasan'ın doğusundan gelen Türk aileleridir. Maddî yönden iyi durumda olan bu Türk ailelerden çok azı hilafet ordusunda görev almışlardır. Bir diğer grup Bağdatlılar tarafından Türk diyarından alınarak getirilen Türk ailelerdir. Hilafet merkezinde aktif görevlerde bulunanların çoğu bunlardan oluşmaktaydı. Bunların dışında bir de sayı bakımından en büyük çoğunluğu oluşturan bir grup vardı. Bunlar Halife Mu'tasım'ın bizzat kendisinin istihdam ettiği askerî birliğiydi ki, bu grup Bağdat'ta halkla ters düşenlerdir. Bu yüzden halife Samarra'ya taşınmak zorunda kalmıştır (Gordon, 2001, s. 125). Gordon bu bilgilerinden yanında Türklerin çocuklarının nasıl eğitildikleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığını da ifade eder.

Türklerin bu yükselişi, Araplarca kabullenilmemiştir. Bunun üzerine Araplar Mu'tasım'ı tahttan indirmeyi yeğlemişlerdir. Lakin Türk asker ve komutanların güçlerinin zirvesinde olduğu bu anda bunun gerçekleşmesi imkansız gibi bir şeydi. Türkler Mu'tasım'ın yerine oğlu Vâsık'ı geçirerek tekrar güçlerini perçinlemişlerdir. O da Türkleri desteklemekten ve idari görevlere atamaktan başka bir şey yapamamıştır. Genel kabule göre Vâsık'ın dönemi Abbâsî iktidarının yükseliş döneminin bittiği ve

duraklama dönemine geçtiği bir dönem olarak tanımlanmıştır (Mantran, 1981, s. 136, 137). Bundan sonra tarihte Araplarca “nüfuzu'l-etrak” diye ifade edilen Türklerin etkin olduğu bir dönem başlayacaktır.

Abbâsîlerin İkinci Döneminde Türkler

Yukarda bahsedildiği üzere, Abbâsîlerin ayrı bir dönem olarak incelenen bölümlerinden birisi de 847-945 yılları arasındaki yaklaşık yüzyıllık dönemidir. Bu devrin en önemli özelliği Selçuklu öncesi Türklerin hilafet merkezindeki etkin oldukları, iktidarın gerçek sahibi oldukları bir zaman dilimini hatırlatmasıdır. Bu tarihler Türklerin askerî alanda dolayısıyla siyasi hayatta hâkimiyetlerinin zirvesinde oldukları bir vakittir. Sözkonusu zamanlarda orduya hâkim olan Türk komutanlar, Halifeleri iktidara getirme ve onları azletmede etkindiler. Tabiri caizse halifeler meşruiyeti bu Türk komutanlardan almaktaydılar. Bu ayrıntıların bir kısmı yine burada kronolojik olarak verilecektir.

Emeviler zamanında başlatılan veliahtlık sistemi Abbâsîlerin ilk yüzyılında da halifeler tarafından devam ettirilmiştir (Zeydan, 1966, I, s. 164). Halife Vâsık veliaht seçmeden 847 yılında vefat edince (Ya'kûbî, 1965, II, s. 483) yerine geçecek kimsenin belirleme sorunu ortaya çıktı. Konumuz açısından oldukça önemli olan bu hususun üzerinde durmak yerinde olacaktır. Çünkü devrin Türk etkinliğini göstermesi açısından oldukça önemi haizdir. Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânının kimin halife olacağı konusunda sarayda bir toplantı yaptığı (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 33), içlerinde Türk komutanların bulunduğu, özellikle Vasîf et-Türkî'nin fikri üzerine Ca'fer b. Mu'tasım'ın halife atanmasına karar verildiği bir ilk durum gerçekleşmiştir (Taberî, 1967, IX, s. 155). Bundan sonra artık Brockelmann'ın ifadesiyle Türk komutanların halifeleri nasp ve azletme makamında olduğu bir devir başlamıştır (Brockelmann, 1954, s. 138).

Türk askerî komuta sisteminin zirvede olduğu bu dönemde Halife Mütevekkil hilafete geçtiğinden beri Türklerin tahakkümünden kurtulmanın yollarını aramıştır. Bu durum Türk üst düzey komutanlarla arasının açılmasına neden olmuştur. Gordon'un vurguladığı gibi Mütevekkil otoritesini güçlendirmek için Türklerle arasının bozulmasını dahi göze almıştır (Gordon, 2001, s. 80).

Mütevekkil, Türk etkisinden kurtulmak için önemli girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri veliahtlık sistemini geri getirmesidir (Ya'kûbî, 1965, II, s. 487). Halife Mütevekkil bu yaptığı hamleyle Türk askerî vesayeti geri plana atmayı yeniden iktidarda halifelerin etkin olmasını hedefliyordu. Faruk Ömer de Mütevekkil'in bu kanaatini açıkça ifade eder (Faruk Ömer, 1977, s. 65). Mütevekkil bunun yanı sıra Samarra kentini terk ederek Arapların hâkim olduğu Şam şehrine gitmiş ve hatta hilafet merkezini dahi oraya taşımayı düşünmüştür. Şam'a gitme cüretinde bulunabilmiş bir halifeden bahsedildiğine göre, Halifenin o kadar da sıkı bir kontrol altında olmadığı söylenebilir. Öyleyse nerede Türk hâkimiyeti dönemi diye de bir soru sorulabilir. Bu çelişkiyi açıklamak oldukça basittir. Zira Halife Mütevekkil Şam yolculuğunu iki ay sonra sonlandırmış Samarra'ya zorunlu dönüş yapmıştır (Ebû'l-Fidâ, 1840, II, s. 40). Halifenin bu kısa süreli özgür hareketinin asla Türk askerinin kontrolünden çıktığı anlamına gelmemelidir. Bir de bu dönemin ilk halifesinin bazı bağımsız adımlar atabilmesi gayet tabidir, durumu bu minvalde değerlendirmek gerekir.

Türk askerî elitleri ile Halife Mütevekkil arasında ortaya çıkan ihtilaf, nitekim Mütevekkil'in öldürülmesiyle neticelendirilmiştir. Bizzat kendi oğlu Muntasır da işin içine girerek 861 tarihinde, Halife Mütevekkil sarayında öldürülerek, bu gerginliğin bedelini ödemek zorunda kalmıştır (Ya'kûbî, 1965, II, s. 492.; Taberî, 1967, IX, s. 226). Burada bu siyasi darbeyi değerlendiren batılı tarihçi Gordon'un dikkat çektiği iki nokta oldukça önemlidir. Biri Türklerin ikinci neslinin sahneye çıkması,

diğeri Türk ileri gelen komutanlar arasında ihtilafların vuku bulmasıdır. Ona göre bazı Türk komutanlar bu olayı onamamışlardır (Gordon, 2001, s. 88).

Bizzat halifeyi korumakla görevli olanların, kendi halifelerini öldürmesiyle gerçekleşen bu cinayet İslâm tarihinde görülen ilk saray darbesidir (Ya'kûbî, 1965, II, s. 492). Bu durum göstermektedir ki, Türkler, Abbâsî Devletinin bu devrinde, 847-945 yılları arası, güçlerinin zirvesindedirler. Kendi getirdikleri halifeyi söz dinlemediği zaman indirmekten hatta öldürmekten çekinmemişlerdir. Halifenin öldürülmesinde rol alanlar hakkında herhangi bir işlem yapılamamasının sebebini, Türk komuta kademesine karşı koyabilecek başka bir gücün bulunmamasıyla izah edilebilir. 861 tarihinde Mütevekkil'in ortadan kaldırılmasından sonra onun ölmeden önce veliyaht gösterdiği kişi işbaşına getirilmemiştir. Bunun yerine Türkler kendi arzularıyla Muntasır unvanıyla Ebû Ca'fer Muhammed b. Ca'fer'i halifelik makamına nasp etmişlerdir (Suyûtî, 1995, s. 356).

Halife Muntasır kendinden sonra başa geçecekleri belirlemiş hemen Mu'tez ve Müeyyed'i veliyahtlık olarak göstermiştir (Taberî, 1967, IX, s. 175) Lakin adı geçen bu iki prensin hal edilmesi için Türk komutanlar Muntasır'ı zorlayarak bu kararından vazgeçirmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 112). Bu da göstermektedir ki, Türk askeri komuta kademesi, halifeliğe geçecek kişilerin belirlenmesinde yegane güçtür.

Bir önceki halife gibi Muntasır da iktidara geçer geçmez çok yakın ilgi alaka içinde olduğu Türklere düşmanca tavır almaya başlamıştır. Türklerin kalabalık bir halde merkezde bulunmalarından dehşet derecede korkuya kapılan halife, bir an evvel onları dağıtmayı planladı (Mes'ûdî, 1987, IV, s. 137). Neticede Muntasır ile Türklerin arası açılmış, Bir tarafta Muntasır'ı tutanlar diğer yanda Türk askeri olmak üzere birbirine cephe alan iki grup ortaya çıkmıştır (Hasan İbrahim, 1965, III, s. 7). Bu gerginliğin neticesi Muntasır'ın ölümüyle son bulmuştur. Gordon, Muntasır'ın ölüm nedeninin zehirlenme olduğu yönündedir (Gordon, 2001, s. 80).

Muntasır sonrası halife seçimi için Samarra'da Türk komutanların toplantısı gerçekleşir (Taberî, 1967, IX, s. 256). Halifeyi seçenlerin arasında Türk Komutanlardan Otamış, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır gibi meşhur komutanlar yer almıştır (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 116). Neticede Mu'tasım'ın torunu Ahmed 864 yılında Müstaîn unvanıyla halifeliğe getirilmiştir (İbn Kuteybe, 1987, s. 200.; İbnü'l-Cevzi, 1992, XII, s. 7). Halifeler her ne kadar Türkler sayesinde iktidara gelmiş olsa da kontrolü ele geçirmek için Türklerden kurtulmanın yollarını aramışlardır. Ama bu hareketler halifelerin ölümleriyle akamete uğramıştır.

Kaynaklarda halifelerin iktidarlarını sağlamlaştırmak için ilginç icraatlar yaptıkları tespit edilebilmektedir. Bunlardan birini de Halife Müstaîn yapmıştı. O, etkili Türk komutanlar arasında tercih yaparak, yanına çektiği komutanı, kontrol edebilmeyi planlıyordu. Buna benzer bir icraatını, Vasîf ile Bağır adlı iki Türk komutan arasında yapmak ister. Önce Vasîf'in yetkilerini Bağır'e devretmesini söyler, fakat Vasîf bunu kabullenmez; olay bu haliyle de kalmayarak daha vahim bir durum arz eder. Müstaîn, bu son atağıyla Bağır'i hedef haline getirmiş olur, Bağır'in öldürülmesine de engel olamaz (İbn Haldun, 1971, III, s. 284).

Bâğir et-Türkî'nin büyük bir tedbirsizlik sonucu öldürülmesi, Bâğir'in adamlarınca saray baskınına dönüşür; Müstaîn bu durumdan ancak Boğa, Vasîf gibi diğer Türk komutanlarla Bağdat'a kaçarak kurtulabilir (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 139). Türk komutanlardan Boğa es-Sağır ile Vasîf'in desteğiyle halife Bağdat'a göç etmiş, devlet erkanını da beraberinde götürmüştü. Böylece Samarra terk edilmeye başlandı. Neredeyse Bağdat'ın tekrar merkez haline getirilmesi gerçekleştiriliyordu. Vaziyetin aleyhlerine geliştiğini gören Samarra'daki Türk askeri birlikleri bir elçi vasıtasıyla halifenin Samarra'ya dönmesini talep ederler (Taberî, 1967, IX, s. 283). Halifenin Samarra'yı terk etmesi,

elbette Türkler'in siyasî iktidarlarının kaybolacağı anlamına gelmekteydi. Bu sebeple, Samarra'daki Türk elit kesimi, mahkum olan Mu'tezz'i hapisten çıkararak halifelige getirmişler, Müstain'in de görevinden alındığını ilan etmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 141).

Gelişen bu son durumda Abbâsî Hilâfetinde biri Bağdat'ta diğeri Samarra'da olmak üzere iki halifenin varlığı zuhur etti. İki tarafında uzlaşmaması beraberinde bir iç harbe neden oldu. Devrin muktedir Türk komutanlarından Boğa ve Vasîf, Bağdat'ta yanında buldukları Müstain'in tarafında yer aldılar, Samarra merkezinde bulunan sayıca daha kalabalık olan Türk askerin tercihi ise Mu'tezz'den yana oldu (Taberî, 1967, IX, s. 350). Bu arada Mu'tezz lehine önemli bir gelişme yaşandı. Bu da Boğa el-Kebîr'in oğlu Musa'nın fetih hareketlerinden dönüp merkeze gelmesi, Mu'tezz'in safına katılması idi (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 142). Abbasi iktidarın da süren bu iki başlılık sadece bir yıl devam etti. Bağdat'a giderek Samarra otoritesine kafa tutan Müstain 35 yaşında iken öldürülmüş ve ortaya çıkan bu iki başlılık da son bulmuştur (Taberî, 1967, IX, s. 363).

Böylece 866 yılında Mu'tez halife olmuştur (Zehebî, 1990, XII, s. 532). Mu'tezz, daha önce Müstain'in yanında yer alan devrin etkin Türk komutanları Boğa es-Sağîr ve Vasîf'e hiç güvenmemekteydi. Nitekim bir fırsatını bulup 867'de Vasîf'i ve ertesi yıl Boğa es-Sağîr'i öldürttü (Taberî, 1967, IX, s. 354). Halifenin bu Türk komutanları öldürtmesi de Türklerin askeri gücünün kıramamış aksine kendine karşı aşırı bir nefretin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu kez karşısına Vasîf'in oğlu Salih dikilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 168).

Türkler, Halife Mu'tezz'den ümitlerini kesip devlet hazinesinden de alabilecekleri bir şey olmadığını anladıklarında Halifeyi azletmek üzere harekete geçmişlerdir. Bu konuda askeri birliklerden el-Meğârîbe ve el-Feragine ile de işbirliği yapıp sarayı kuşatmışlardır. Bu kez bir önceki devrin muktedir komutanları Vasîf ve Boğa'nın çocukları Salih ve Muhammed ile Bayıkbey, Mu'tezz'in sarayına dayanmışlar ve onun dışarı çıkmasını istemişlerdir. Türklerden bir grup asker Mu'tezz'i tutuklamışlar, onu hilâfetten çekilmeye mecbur etmişlerdir. 869 yılında Mu'tezz'in hapis hayatı bir iki gün sürmüş ve sonrasında ölümüyle neticelenmiştir (İbnü'l-Cevzi, 1992, XII, s. 80).

Türk elit kesimi önceki halifelerden Vâsık'ın oğlu Muhammed'i yeni halife olarak belirlediler, onu Bağdat'tan Samarra'ya getirdiler (Ya'kûbî, 1965, II, s. 504). 869 tarihinde Mühtedî unvanı ile onu hilâfete geçirdiler (İbnü't-Tiktaka, 1966, s. 246). Bu dönemin değişmez kuralı olsa gerek Mühtedî de iktidarda tek güç haline gelmeyi arzu etti, Türklerle karşı bir takım hilelere başvurdu, lakin öncekilerin akibetine uğramaktan kurtulamadı. Komutanların aralarını açma ve onları birbirine düşürme teşebbüsünde bulunan halifenin bu faaliyetleri farkedilince çok acıklı bir şekilde cezalandırılmıştır. Halife Mühtedî cezalandırılmaktan kurtulmak için bizatihi el yazısıyla başta Boğa'nın oğlu Musa ve diğer komutanlara itaat edeceğine, onlara karşı bir suikast yapmayacağına, istedikleri zaman halifeliği bırakabileceğine ve istediklerini halife yapabileceklerine dair söz vermesine rağmen öldürülmekten kurtulamamıştır (Ya'kûbî, 1965, II, s. 506).

870 yılında Mühtedî'nin tahttan indirilmesi neticesinde Mütevekkil'in oğlu Ahmed hapisten çıkarılmış Mu'temid unvanı verilerek halifelige nasp edilmiştir. Bu seçim işi daha Halife Mühtedî azledilmeden birkaç gün önce Yarcûh adındaki Türk komutanın evinde planlanmıştı (Suyûtî, 1995, s. 363). Fetih hareketlerini devam ettirmek isteyen halife bir önceki halife zamanında Mekke'ye sürgün edilen kardeşi Muvaffak'ı Bizans sınırı komutanlığına tayin etmişti. Devrin önemli isyanlarından zencî hareketinde çok zor durumda kalan Mu'temid, Türk askeri komuta kademesinin de telkinleriyle kardeşini adı geçen isyanları bastırmakla görevlendirdi (İbnü'l-Esîr, 1965, VII, s. 210). Bu bilgi bize Muvaffak'ın Türk komutanlarca sevildiğini göstermektedir. Muvaffak ve Türk komutanlar arasındaki bu olumlu ilişkiler, Muvaffak'ın oğlunun halife seçilmesinde de etkisini göstermiştir.

892 yılında Mu'temid Cuma hutbesinde oğlunu veliahtlikten azlettiğini ve yerine Muvaffak'ın oğlu Mu'tazıd'ı atadığını ilan etti (Taberî, 1967, X, s. 29). Mu'temid'in durup dururken bu şekilde karar almasında acaba hangi saik etkin oldu? Yeğenini oğluna tercih etmesi normal olarak karşılanabilecek bir durum değildir. Devletin âli menfaati için bu kararı aldığı kanaatine varabilmemiz de zor gözükmektedir. Çünkü Mu'temid'in yirmi yıl devam ettirdiği iktidarında buna yönelik faaliyetleri bulunmamaktadır. Bu durumu izah edebilmek için devrin Türk askeri gücüne bakmak gerekir. Mu'temid'in aldığı bu son kararda Türk komutanların baskısı vardır. Muvaffak'ın büyük destekçileri olan Türkler onun oğlu Mu'tazıd'a açıkça destek olmuşlar ve onun halife olmasını garanti altına alabilmek için de onu veliaht olarak atattırmışlardır (Zettersteen, 1979, VIII, s. 753).

Böylece Mu'tazıd 892 yılında halife oldu (Taberî, 1967, X, s. 30.; Yılmaz, 2006). Mu'tazıd'ın Türk komutanlarla ilişkilerinin oldukça ileri seviyede olduğunu anlayabilmek için onun ilk atamalarına bakmak gerekir. Hemen Bedr adındaki Türk kölesini emniyet sorumluluğuna, devrin etkin Türk generallerinden Muhammed b. Sâc'ı da yakın koruma görevliliğine tayin etmiştir (İbn Abdırabbih, 1962, VII, s. 445). Bu durum Mu'tazıd'ın Türk komutanlara vefasının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ancak yıllar geçtikçe Mu'tazıd Türk komuta kademesine, dolayısıyla onların arkasındaki askeri güce söz geçirebilecek noktaya gelmiştir. Bu halife devrinde daha önce görülmeyen uygulamalar çıkmıştır. Geçmişte hangi halife olursa olsun atadığı veliahtı azletmek zorunda kalmıştı; ancak ilk defa bu halifenin atadığı veliaht iş başına gelebildi. 902 yılında Mu'tazıd vefat edince Rakka'da bulunan oğlu Müktefi'ye Vezir Kasım b. Adullah tarafından haber gönderilmiş, o da Bağdat'a gelerek halifelik makamına oturmuştur (Taberî, 1967, X, s. 89). Bu iktidara getiriliş biçiminde görüldüğü üzere Türkler artık seçici değil destekçi konuma dönüşmüşlerdir. Türkler kendi varlıklarını devam ettirebilmek için veliahtlık sisteminin takipçisi olmuşlardır.

Müktefi de 907 yılında hastalanınca kadıları huzuruna çağırarak kardeşi Muktedir'i veliaht tayin ettiğini bildirmiştir (Hasan İbrahim, 1965, III, s. 20). Ancak Muktedir, Abdullah b. Mu'tezz'in halifeliği ele geçirme darbesiyle zor duruma düşmüştür. Darbecilerin bu hareketlerinin boşa çıkmasında Mûnis el-Muzaffer komutasındaki Türk askerlerinin büyük katkıları olmuştur. Mûnis, İbnül-Mu'tezz'in kaldığı saraya giderek orada onu etkisiz hale getirmiştir. Neticede kısa bir süre halifeliği bırakan Muktedir ikinci kez tekrar bu makama gelmiştir. Türk komutan Mûnis bu başarılarının karşılığı olarak Halife Muktedir üzerinde büyük bir nüfuz elde etmiştir. Bu olay sayesinde üst düzey Türk askerlerinin halife üzerinde etkisinde eskiye doğru bir dönüşü görülmektedir. Devrin öne çıkan en etkili Türk komutanı Mûnis el-Muzaffer olmuştur. Lakin yeni sorunlar ortaya çıkmış askeri komutanlar ve gruplar arasında şiddetli kavgalar, rekabetler baş göstermiştir.

Muktedir sonrası hilafete geçen Kâhir Billâh, otoritesini güçlendirdikten sonra devrin iki önemli ordusu el-Hucariyye ve es-Sâciyye'yi azaltmaya, ücretlerini eksik vermeye, giderlerini karşılamamaya başlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1965, VIII, s. 279). Halife Kâhir'in Türk askeri teşkilatına gerçekleştirdiği bu adım kendi sonunu da beraberinde getirmiştir. Nitekim Kâhir azledilerek yerine 934 yılında Râzî geçirilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1965, VIII, s. 282).

Sarayın ve devrin Türk tarihçisi es-Sûlî, Râzî'nin halifelik makamına zorla getirildiğini halifenin bizzat kendisinden duyduğunu ifade etmektedir (Sûlî, 1983, s. 86). Devletin üst kademesindeki hâkimiyet mücadeleleri halifenin ölümüyle neticelenmekte idi. Bu durumu yakinen müşahade eden Râzî, halifeliğinin ikinci yılında, Basra ve Vâsıt şehirlerinin valisi olan Türk (Taberî, 1967, XI, s. 211.; Sûlî, 1983, s. 87) devlet adamı ve komutanı Muhammed b. Râik'i, merkeze çağırarak devlet kademesinde yeni bir göreve yani "Emîrül-ümerâ" 'lık makamına tayin etti (İbn Miskeveyh, 1913, I, s. 351). Bu görevin tahsisıyla Abbâsî döneminde farklı bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. "Emîrül-ümerâ" 'lar dönemi olarak bilinen bu dönemde bu görevi, hep Türk komutanlar

yürütmüştür. İbn Raik'den sonra bu makama Beckem geçmiş, o da devletin bütün yönetim işini katibi el-Küfî tarafından yerine getirtmiştir (İbnü'l-Esîr, 1965, VIII, s. 368). Beckem'den sonra Emîrû'l-ümerâ olan Türk Tüzün, Halife Müstekfî'yi hilafete getirdikten bir müddet sonra 945 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Onun ölümüyle Bağdat'ta siyasi otorite zaafı ortaya çıkmıştır (İbn Miskeveyh, 1913, II, s. 82). Nitekim Büveyhî emirlerinden Ahmed, Bağdat'taki siyasi kargaşaya son vermiş ve Büveyhî iktidarını gerçekleştirmiştir. Müstekfî de Büveyhîlere itaat etmek zorunda kalmıştır. Bağdat şehrinde ikamet eden Türk askerlerinin de Musul'a kaçtıklarını kaynaklar işaret etmektedir (İbn Haldun, 1971, III, s. 421). Bu dönem, Mahmut Şakir'in ifadesiyle artık Abbâsî Halifelerinin bir devlet başkanı olmaktan çıkıp sadece bir dini lider konumuna gelmesiyle neticelenmiştir (Şakir, 1991, VI, s. 135).

Büveyhî Nüfuzu Döneminde Türkler

Abbâsî hilafet merkezinde ortaya çıkan anarşi ve otorite boşluğuna istinaden İran asıllı Büveyhîler iktidara gelmişti. Neticede Bağdat'ta huzur ve asayiş temin edilmiştir. Yaklaşık yüzyıl süren "Türk Nüfuzu" dönemi son bulmuştur. Abbâsîlerin ilk yıllarından itibaren artan "Türk Nüfuzu" döneminde hatırı sayılır bir miktara ulaşan Türk askeri sayısının Büveyhîlerin iktidara gelmesiyle ne oldukları merak edilen konulardan biridir. Tarihçi İbnü'l-Esîr bu konuda merakı giderecek bir nebze de olsa bilgi vermektedir. Verdiği bilgiye göre Bağdat şehrinde ikamet eden Türklerden bazıları Musul'a göç etmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1965, VIII, s. 449). Devrin etkili askeri gücü olan Türklerin bu devirde de etkin olacağını görmek mümkündür. İlk Büveyhî hükümdarı Ahmed'in Bağdat'a 700 Türk askeriyle girmesi bunu teyit etmektedir.

Abbâsîlerin 847 yılı ile 945 yılları arasında süren yüzyıllık dönemi Türklerin hâkimiyetinde geçmişti. Bu devrin kapanmasıyla yaklaşık yüzyıl sürecek yeni bir devir başlamış, tarihçilerce Büveyhî dönemi olarak adlandırılmıştır. Bir önceki yüzyıl öncesi yönetim anlayışından fersah fersah uzak olan bu devirde de Türklerin asker olarak çalıştıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Asker bir millet olan Türkler, bu vazifeyi aynı zamanda meslek olarak da yapmakta idiler. Dolayısıyla Türk askerlerini hem Büveyhîler içinde hem de devrin Abbâsîlerden ayrılıp bağımsız olarak devam eden devletleri içinde görmekteyiz. Örneğin Musul çevresinde Hamdânîler, Mısır'da Fatımiler, Horasan bölgesinde Saffârîler ve Sâmânîler, devrin bağımsız devletleridir. Türklerin bu süreçte hem Büveyhîlerin yanında hem de yukarıda bahsedilen bu bağımsız devletlerin askeri komuta kademelerinde görev aldıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır (İbnü'd-Devâdârî, 1961, VI, s. 141).

İktidara gelen ilk Büveyhî emiri Muizzüddeve Ahmed b. Büveyhî'nin (945-967) son yıllarına doğru iki askeri güçten Türkler kuvvetlenmiş, Deylemiler zayıflamışlardır (İbnü'l-Esîr, 1965, VIII, s. 453). Devrin etkili komutanı Alptekin adında bir komutandır. Bunun dışında kaynaklar Elftekin, Eftekin ve Heftekin gibi isimlerden bahseder ki, bunların adlarından Türk oldukları anlaşılmaktadır. Alptekin Türkî eş-Şerâbî, Muizzü'ddevle'nin yakın koruması olarak görev yapmıştır (Makrîzî, 1270, II, s. 9).

Yine Muizzüddeve ölmeden önce yerine geçecek oğlu İzzüddeve'ye (967-978) önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Onun tavsiyeleri, düşmanlardan ve ordusunda önemli miktarda bulunan Türklerden sakınması, onların maaşlarını zamanında ödemesi ve dikkatli olması gibi hususları içermektedir (İbn Kesir, 1990, XI, s. 282). Buradan da anlaşılmaktadır ki, Türkler Büveyhî ordusu içinde asker olarak hizmet etmektedirler. Lakin İzzüddeve'nin bu tavsiyelere uymaması, hatta Türk Komutan Sebüktekin'in iktidarına göz dikmesi (İbnü'l-Esîr, 1965, VIII, s. 576); Sebüktekin'in, İzzüddeve'ye karşı cephe almasına neden olmuştur. Kaynaklarda Sebüktekin'in ordu içinde her gelişmeden haberdar olduğu ve çok sayıda casuslarının olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (İbn Miskeveyh, 1913, II, s. 235). Nitekim Türk komutan Sebüktekin, İzzüddeve'nin sarayını kuşatmış

onu ve ailesini gözetim altına almıştır. Türkler böylece Büveyhoğullarına karşı bir hâkimiyet kurmaya başlamışlardır.

Şerefüddeve (982-989), Türk komutan ve askeri çevreler neticesinde iktidara geçmişti. Bu durumun devam edebilmesi ordunun iki etkili gücü Türk ve Deylemli gruplar arasındaki sorunların giderilebilmesine bağlıydı. Şerefüddeve de bu problemi tespit etmiş olmalı bu iki grubu barıştırmaya çalışmıştır (İbn Kesir, 1990, XI, s. 305). Şerefüddeve'den sonra Bahâüddeve ve daha sonra oğ- lu Sultanüddeve (1012-1020) geçmiştir. Bunların da karşılaştıkları en büyük problem Türk ve Deylemliler arasındaki mücadeleler olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1965, IX, s. 241).

Sultanüddeve dönemi Gaznelilerin İran içlerine doğru ilerlediği Büveyhîlerin bölgeyi terkettiği bir zaman dilimini oluşturmuştur. Yine bu zamanda Müşerrifüddeve b. Bahâüddeve Türklerin desteğiyle Irak'a hâkim oldu. Bu durum karşısında Sultânüddeve Irak'ı terk etmek zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 1965, IX, s. 323). Müşerrifüddeve zamanı (1020-1025) Türklerin etkinliğinin arttığı bir dönemdir. Hanedan üyeleri arasında başlayan kavgalar Büveyhîlerin Rey şehrini Gazneli Mahmud'a terk etmesine neden olmuştur. Bu aynı zamanda 1029 yılında Büveyhîler'in Cibâl kolunun ortadan kalkması idi.

Büveyhî emirlerinden Celâlüddeve zamanı, Türk komutanların bir önceki yüzyıldaki eski güçlerini hatırlıyordu. İbnü'l-Esîr'in ifade ettiği üzere Türk askeri komuta sistemi, askerî ve siyasî atama ve terfilerde etkin olmakta, emirlerin yaptıkları işlere müdahale etmekte idiler. Bu zaman zarfında Büveyhî emirleri Türk askerlerin arzu ve isteklerine teslim olmaktan başka bir şey yapamamışlardır (İbnü'l-Esîr, 1965, IX, s. 347).

1044 yılından sonra Büveyhî tahtına İmamüddeve Ebû Kâlicâr geçmiştir (İbn Kesir, 1990, XII, s. 51). Ebû Kâlicâr, ailesinin üçe bölünmüş vaziyetteki durumunu birleştirmeyi, Kirman, Fars ve Irak'ta hüküm süren kolları merkezi bir otorite ile yönetmek istemişti. Lakin İran'ın yukarisından başlayan Selçuklu akınları Büveyhî iktidarına bu şansı vermedi. Hatta Büveyhîler iktidarlarını Selçuklulara terk etmek zorunda kaldılar (İbnü'l-Esîr, 1965, IX, s. 510).

Sonuç

Arabistan'da başlayan "Müslüman Arap" hareketi, devrin iki süper gücünden Sasanileri ortadan kaldırarak Türklerin yaşadıkları sınırlara kadar ulaşmıştı. Türk ve Araplar arasındaki bu ilk ilişkiler Dört Halife döneminde tanışmanın ötesine geçememiştir. Emevilerin iktidara gelmesiyle Orta Asya'da başlayan fetihler, Arapların Türkleri yakından tanımalarına fırsat vermiştir. Türklerin askeri deha ve üstünlükleri Müslüman Arapların gözünden kaçmamıştı. Küçük sayılarla da olsa Türk askerleri hilafet merkezlerine istihdam edilmeye başlandı. Yaklaşık yüzyıl süren Emevi iktidarında Türk askeri varlığı belli bir yeküne ulaşmıştı. Horasan bölgesinde Emevilerin "Mevalî" politikasına karşı oluşturulan propagandacılar içerisinde Türklerin sayısı oldukça fazlaydı. Bunların çalışmaları neticesinde Emeviler iktidarlarını Abbâsîlere bırakmak zorunda kaldılar.

Selçuklu öncesi Abbâsî iktidarı yaklaşık 300 yıl sürmüştü. Her yüzyılın içinde Türkler için önemli gelişmeler olmuştur. Tarihçilerin de ifade ettiği üzere Abbasilerin ilk yüzyılı halifelerin otoritesi içinde devam etmiştir. Bu yüzyıl içinde hilafet merkezinde Türk askeri sayısında önemli artışlar oldu. Hatta bu sayının fazlalığı Bağdat'taki yerel halkla sorunların çıkmasına neden olmuştu. Bu durumu halife ancak Türk askerlerini yeni bir şehre taşımakla çözebilmişti. Bu şehir Samarra idi. Aynı zamanda hilafet merkezi olmuştu.

Abbasilerin ikinci yüzyılı ise Türk askeri varlığının zirveye ulaştığı, halifelerin otoritelerini Türklere terk etmek zorunda kaldığı bir devirdir. Devrin halifelerinden Mu'tezz'e (ö.866) yöneltilen

bir soru aslında Türklerin durumunu belirlemede oldukça manidardır. Mu'tezz'e ne kadar halife olarak kalacaksın denince, hiç düŐünmeden Türkler ne kadar isterse Şeklinde cevap vermiştir. Her yükseliŐin bir iniŐi olduğu gibi Türk askerlerinin birlik beraberliğinin bozulması, kendi aralarındaki kavga ve çekiŐmeleri, güçlerini kaybetmelerine, otoritelerini İnan asıllı Bveyhilere bırakmalarına neden olmuştur. Bveyhilerin yüzyıl süren bu iktidarında da Türk askeri varlığının devam ettiğini görmekteyiz. Ancak Türklerin bu devirde bir önceki yüzyıldaki otoritelerinden eser kalmadığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

Ahmed Emin, (2006). Zuhru'l-İslâm. Beyrut.

Asadov, Farda, (2002). VIII.- X. Yüzyıllarda Abbâsî Ordusundaki Türk Muhafızların Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar, Çev: Mahmut Yavaşî, Ankara: Türkler Ansiklopedisi.

Aslanaba, Oktay, (1966). Samerra, İstanbul: MEB, İA.

Barthold, W., (2013). İslâm Medeniyeti Tarihi, Haz. M. Fuad Köprülü, İstanbul: Alfa Yayınları.

Bayat, Fazıl, (2002). Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri, (IV, ss. 795-802). Ankara: Türkler Ansiklopedisi.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, (1987). Fütûhu'l-Buldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara.

Bosworth, C. E., (1970). The Turks In The Islamic Lands Up To The Mid-11 th Century. in Philologiae Turcicae Fundamenta, III, ed. Cl. Cahen, Wiesbaden, 1-20.

Bosworth, C. E., (1993). "Nasr b. Sayyâr", EI2, Leiden-New-York.

Brockelmann, C., (1954). İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Türkçe Tercüme, Neşet Çağatay, Ankara.

Câhiz, (1988). Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara.

Corci Zeydan, (1966). İslâm Medeniyeti Tarihi, Sadeleştiren: Mümin Çevik, I-V, İstanbul.

Daniel Pipes, (1981). Slave Soldiers And Islam The Genesis of A Military System, New Haven and London

Demirci, Mustafa, (2005), Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı olan Abdullah İbnü'l-Mukaffa, Risaletü's-Sahabesi, Dokuz Eylül Ün., İlahiyat Fak., sayı: 21, s. 117-148.

Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud (ö. 282/895), (1995). el-Ahbâru't-Tıvâl, thk.Ömer Faruk et-Tabbâ', Beyrut,

Ebû'l-Fidâ, (1840). Kitâbu Takvîmi'l-Buldân, Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Ali, Kitâbü Takvîmu'l-Buldân, thk. J. T. Renaud- W. Mac Guckın De Slane, Paris.

El-Makdisî, Mutahhar b.Tahir (ö 355/966), 1899-1919). Kitâbu'l-Bed'i ve't-Târih, nşr. Cle'ment Huart, I-VI, Paris.

Frye, R.N.-Sayılı, Aydın, (1946). Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler, Belleten, X, Ankara, sayı. 37, ss. 97-131.

Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, (1929). Orta Asya'da Arap Futûhatı, ter. M. Hakkı, İstanbul.

Gordon, Matthew, (2001).The Commandars of the Samarran Turkish Military. The Shaping of a Third/Ninth –Century Imperial Elite, A Medieval Islamic City Peconsider, Edidet by Chase F. Robinson. Oxford.

Halife b. Hayyât, (ö. 240/854), (1985). Tarihu'l-Halife, (Tak. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad.

Hasan İbrahim, Hasan, (1965). Târîhu'l-İslâm, es-Siyasî ve'd-Dînî, ve's-Sekâfi ve'l-İctimâî, Kahire.

Hatîb el-Bağdâdî, (1931). Tarihu Bağdad, Kahire.

- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, (ö. 367/977), (1938). Kitâb Sûretü'l-Arz, Tahkik J.H. Kramers, Leiden.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (ö.421/1030), (1913). Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem, I-II, Mısır.
- İbn A'sem el-Kûfi, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfi, (ö. 314/926), (1986). Kitabu 'l-Fütûh, I-IV, Beyrut.
- İbn Abdirabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en-Endelûsî, (1962). el-Ikdu'l-Ferid, Kahire.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Şikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah, (1988). Târîhu Medîneti Dımaşk, thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Ğarâme el-Ömerî, Beyrut.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1405), (1979), el-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsâruhum min zevi's-Sultâni'l-Ekber, Beyrut
- İbn Hazm, (1357). Cevamiu's-Sire, Mısır.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, (ö. 299/912) (1889). el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Tahkik, M. J. De Goeje, Leiden.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, (1990). el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (1987). el-Maârif, Thk. Servet Ukkâşe, Beyrut.
- İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), (1992). el-Muntazam fi tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk, (Neşr. Muhammed-M. Abdülkadir Ata) I-XVIII, Beyrut.
- İbn Tağriberdî, (1963). Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, en- Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire, Kahire.
- İbnü'd-Devâdâri, Ebû Bekr b. Abdillâh b.Aybek (736/1335), (1960-1992). Kenzü'd-Dürer ve Câmîü'l-Ğurer, thk. Salahaddin el-Müneccid, I-IX, Beyrut-Kahire.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezeri,(1965). el-Kamil fi't-Târih, Beyrut.
- İbnü'l-Fakîh, (1996). Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, (ö. 300/912), Kitâbü'l-Buldân, thk. Yusuf el-Hâvî, Beyrut.
- İbnü't-Tiktaka, (1966). Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (ö.709/1309), el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, Beyrut.
- İstahrî, (1961). Kitâbü'l-Mesâlik, İstahrî, Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Fârisî, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Kahire.
- Kitapçı, Zekeriya, (1994). Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya.
- Lewis, Bernard, (1976). Tarihte Araplar, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul.
- Mahmut Şakir, (1991). Tarihu'l-İslâm, Beyrut.
- Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, (ö. 845/1441), (1270). Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr, I-II, Bulak.
- Mantran, Robert, (1981). İslâmın Yayılış Tarihi, Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, (1987). Mürücü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher, thk. Müfid Muhammed Kamiha, Beyrut.

Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, (1965). Târîhu Buhara, Mısır.

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab (ö. 733/1332), (1985). Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb, Tah. Said Abdülfettah Aşûr, I-XXVII, Kahire.

Ömer, Faruk, (1977). El-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Asri'l-fevda'l-Askeriyye, Bağdat

Ömer Ferruh, (1975). Tarihu'l-Edebi'l-Arabi, I-III, Beyrut.

Özaydın, Abdülkerim, (2002). Türklerin İslâmiyeti Kabulü, Türkler Ansiklopedisi, Ankara, IV, ss. 239-262.

Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es- Sûlî, (ö. 335/946), (1983). Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî Billah (Nşr. J. Heywort Dunne) Beyrut.

Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), (1995). Târîhu'l-Hulefâ, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut.

Şen, Mehmet Emin Şen, (2009). Bağdat'ta İkinci Nesil Türkler, Konya.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö.310/922), (1967). Târîhu'l- Ümeme ve'l-Muluk, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut.

Wellhausen, Julius, (1963). Arap Devleti ve Sükûtu, (trc. Fikret Işıltan) Ankara.

Ya'kûbî, (1965). Târîhu'l-Ya'kûbî, I-II, Beyrut.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah, (1975). Mucemü'l-Buldân, Beyrut.

Yıldız, Hakkı Dursun, (1986). Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul.

Yılmaz, Saim, (2006). Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Türkler, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

Zehebî, Siyeru A'lâm, Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, (1990). Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, thk. Şuayb Arnavud - Hüseyin Esed ve Arkadaşları, Beyrut.

Zettersteen, K.V. (1979). "Mütemid", İA, İstanbul, VIII, 753.

Zettersteen, K.V. (1988). "Nasr", İA, İstanbul, IX. 107-109.